Սաֆարյանն ունեին Ծխախոտի, Ադելխանովը՝ կաշվի, Տեր-Հարությունյանը՝ կոշիկի գործարաններ։

XIX դ. վերջերին—XX դ. սկզբներին Ռուսաստանում բուրժուազիայի որոշ ներկայացուցիչներ իրենց անբավ հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար[11]. Մեկենասությունը տարածված էր նաև կովկասյան բուրժուազիայի շրջանում. այսպես, հայ կապիտալիստներ Մանթաշովը, Զուբալովը, Արամյանցը և ուրիշներ դրամազլուխ էին տրամադրել Ներսիսյան դպրոցի շինարարությանը, հիվանդանոց կառուցել Թիֆլիսում, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս ազգային թատրոններին, դպրոցներին և մշակույթի որոշ գործիչների։

Բացի հայ կապիտալիստներից, դարասկզբին երկրամասի բուրժուազիայի շարքերը համալրեցին նաև վրացական, ադրբեջանական և այլազգի դրամատերերը, որոնք արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում առաջնակարգ տեղ գրավեցին։ Օրինակ՝ Ճիաթուրայի մարգանեցի արտադրության մեջ հայտնի էին Գ. Զուբիանաձեն, Ի. Սիխուրալիձեն, Կ. Գաշեչիլաձեն, Դ. Գափրինդաշվիլին, Դ. Աբաշիձեն, Ի. Ներեթելին, Հ. Դադիանին[12]։ Բաքվում ադրբեջանական խոշոր կապիտալիստներ էին Մ. Նադիրը, Շ. Ասադուլաևը, Հ. Թաղիրը, Աշուրովը, Բունիաթովը և ուրիշներ[13]։

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը զգալի առաջընթաց ապրեց։ Մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին ամենից առաջ լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ։ Դեռ 1897 թ. Փարիզում հիմնված ֆրանսիական կապիտալիստների «Կովկասի արդյունաբերական և մետաղագործական ընկերությունը», որը լուրջ դեր էր խաղում Ռուսաստանի մետալուրգիայի ու ածխարդյունաբերության մեջ, «Ախթալայի հանքերի ֆրանսիական ընկերություն»-ից վերցրեց պղնձահանքերի ու գործարանի շահագործման իրավունքը և հիմնովին վերակառուցեց պղնձի արտադրությունը։ Այդ ընկերությունը տեխնիկական կատարելագործումներ մտցրեց, կառուցեց նոր գործարաններ, հնոցներ, կոնվերտորներ, օդամուղ պոմպեր և այլն։ 1900 թ. մի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Վերջին ժամանակներս օրինակելի է դառնում նաև Ալավերդու գործարանը, ուր հալումն այժմ կատարում են ոչ թե բուսական ածխով, այլ կոքսով և ամբողջ մեխանիզմները շարժման մեջ են դրվում նավթաշարժիչով... Վառարանների բոլոր մասերը բերված են մասամբ Ամերիկայից և մասամբ Եվրոպայից։ Դրանց մեջ կատարված հալումը տվեց շատ լավ արդյունք՝ ինչպես պղնձի քանակի ավելացման, այնպես էլ հատկապես վառելիքի ու ժամանակի կրճատման տեսակետից[14]։

Պղնձարտադրությունը բարելավվեց նաև Զանգեզուրում, ուր դեռ 1896 թ. Ա. Ա. Մելիք-Ազարյանցը կառուցեց «Սյունիք» պղնձաձուլական գործարանը, ներդնելով ամերիկյան ու ֆրանսիական սարքավորումներ և փայտի վառելանյութը փոխարինեց քարածխով։ Այդ վերակառուցումների շնորհիվ գործարանը

11 Տե՛ս «История СССР», т. II, М., 1965, стр. 204—205.

12 Տե՛ս Э. В. Хоштария, Очерки социально-экономической истории Грузии, Тбилиси, 1974, стр. 161.

13 Տե՛ս «История Азербайджана», т. 2, Баку, 1960, стр. 205, 435—436, 440.

14 «Кавказский календарь, на 1901 г.», отд. 3, стр. 80.

շուտով այլի ընկավ արտադրության բարձր տեմպերով և Զանգեզուրում գերիշխող դիրք գրավեց։ Արդեն 900-ական թվականներին մի շարք ձեռնարկատերեր հարկադրված եղան փակել իրենց գործարանները և հանքաքարը ձուլման ուղարկել «Սյունիք» գործարանը։ Զանգեզուրում նշանավոր էին նաև Բաղդասար Տեր-Մելիքյանի, Կոնդուրով եղբայրների և այլոց պղնձաձուլական գործարանները, որոնք նույնպես մտցրին տեխնիկական բարելավումներ։ 1902 թ. կապիտալիստների մի այլ բաժնետիրական միավորում՝ «Շահալի-Էյլար լեռնարդյունաբերական ընկերություն» ձեռնամուխ եղավ Շահալիի ու Խաչիգեղի պղնձահանքերի մշակմանը։ Այդ բոլորի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանում արագորեն աճեց պղնձի ձուլումը։ Եթե 1900 թ. ձուլվել էր 1124,8 տոննա, ապա 1910 թ. ձուլվեց 4556.6 տոննա պղինձ։ Դարասկզբին Արևելյան Հայաստանն արդեն տալիս էր Անդրկովկասում արտադրվող պղնձի 58,2 տոկոսը, իսկ ամբողջ Ռուսաստանում արտադրվող պղնձի՝ 23,35 տոկոսը[15]։ Մեծացավ նաև Արևելյան Հայաստանից պղնձի հանքանյութի արտահանումը և 1900 թ. 801,1 հազ. փթի դիմաց՝ 1910 թ. կազմեց 5123,4 հազ. փութ[16]։

Մոնոպոլիստական կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով 1907 թ. Ռուսաստանում կազմակերպվեց պղնձի համառուսական սինդիկատը, ընդգրկելով իր մեջ թե՛ Ուրալի ու Սիբիրի, և թե՛ Անդրկովկասի պղնձագործական խոշոր ձեռնարկությունները։ Արևելյան Հայաստանից այդ սինդիկատի մեջ մտան «Կովկասի արդյունաբերական մետաղագործական ընկերության» և Ա. Ա. Մելիք-Ազարյանցի գործարանները։ Անդրկովկասի պղնձարդյունաբերողները՝ Վրաստանում՝ անգլիացի ու շվեդացի ձեռնարկատերերը, Ադրբեջանում՝ գերմանացիները, Արևելյան Հայաստանում՝ ֆրանսիացի ու տեղացի կապիտալիստները սինդիկատի կազմավորումից առաջ իրենց արտադրանքը իրացնում էին գերմանացի Ֆ. Մ. Վոգաուի առևտրական տան միջոցով, որը հիմնվել էր Մոսկվայում դեռ XIX դարի կեսերին և, ծավալվելով, հետագայում իր բաժանմունքներն էր հաստատել Պետերբուրգում ու Լոնդոնում։ Այդ առևտրական ընկերությունը զբաղվում էր մետաղների, թեյի, ցեմենտի, աղի, շաքարի ու այլ ապրանքների վաճառքով։ Նա «Կովկասի արդյունաբերական մետաղագործական ընկերության» հետ առաջին առևտրական պայմանագիրը կնքեց 1900 թ., վճարելով մեկ փթին 10 ռուբլի 15 կոպ., պայմանով, որ ընկերությունը հինգ տարվա ընթացքում արտադրած պղինձը տրամադրի միայն իրեն։ Պղնձի համառուսական նորաստեղծ սինդիկատը Ֆ. Մ. Վոգաուի առևտրական տունը ծառայեցրեց իր նպատակներին։ 1908 թ. նրանց միջև կնքվեց պայմանագիր, որով սինդիկատը պարտավորվում էր իր պղինձը վաճառել միայն Վոգաուի տանը, իսկ վերջինս հանձն էր առնում զբաղվել սոսկ սինդիկատի մեջ համախմբված պղնձարդյունաբերողների արտադրանքի իրացումով[17]։ 1900—1901 թթ. «Կովկասի արդյունաբերական մետաղագործական ընկերության» եկամուտները կազմում էին 283 հազար, իսկ 1908—1909 թթ.՝ 501 հազար ֆրանկ[18]։ Եթե

---

15 Տե՛ս Բ. Գ. Մելքումյան, Հայաստանի պղնձարդյունաբերության պատմություն (XVIII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1920 թ.) Երևան, 1972, հավելված 7—8։

16 Տե՛ս Մ. Հ. Ադոնց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դ. սկզբին, Երևան, 1968, էջ 195—196։

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196—204։

18 Տե՛ս И. Г. Каспарова, Медноруднaя промышленность дореволюционной Армении и иностранный капитал, Ереван, 1961, стр. 116 и 121.

սկզբում ընկերությունն այդ եկամուտների մի մասը ներդնում էր Արևելյան Հայաստանի պղնձարդյունաբերության մեջ, ապա հետագայում համարյա ամբողջապես տեղափոխում էր Ֆրանսիա։

Արևելյան Հայաստանի լեռնային արդյունաբերության մյուս կարևոր ճյուղն աղի արտադրությունն էր, որի կենտրոններն էին Կողբը, Նախիջևանի գավառը, Կաղզվանը և Օլթին։ Դրանք բոլորը պետական սեփականություն էին, բացառությամբ Նախիջևանի գավառի Սուստինի աղահանքից։ Պետությունն այդ աղահանքերը տալիս էր կապալով, իսկ Սուստինի աղահանքը մինչև 1910 թ. մշակվում էր մասնավոր տիրոջ կողմից։ Ելնելով ռուս աղարդյունաբերողների շահերից, ցարական կառավարությունը ձգտում էր սահմանափակել Արևելյան Հայաստանի աղի արտադրությունը։ Դեռևս 1898 թ. Կողբի աղահանքը կապալով տալիս, նա պահանջեց վարձակալից՝ առաջին 6 տարում արտադրել, արտահանել ու վաճառել անսահմանափակ քանակությամբ աղ, իսկ վերջին երեք տարում արտադրել այնքան, որքան կթույլատրվի Կովկասի լեռնային վարչության կողմից, ընդ որում արտադրված աղը պետք է վաճառվեր սոսկ երկրամասում[19]։ Կառավարության այս քաղաքականությունը մի կողմից, հաղորդակցության միջոցների բարեկարգումը (հատկապես երկաթուղիների կառուցումը) մյուս կողմից, հեշտացրին ռուսական աղի ներմուծումն Անդրկովկաս և զգալիորեն խանգարեցին Արևելյան Հայաստանի աղի արտադրության աճին։ Այդուհանդերձ, դարասկզբին որոշ բարելավումներ կատարվեցին նաև աղի արտադրության բնագավառում։ Կողբի կապալառուներ Ջանփոլադյանները ներդրեցին անգլիական մեքենաներ, հանքահորերում տեղադրեցին ռելսեր և աղը դուրս էին բերում վագոնիկներով։ Այդ միջոցառումների շնորհիվ Կողբում աղի արտադրությունն աճեց և 1904 թ. 546.407 փթի դիմաց 1910 թ. հասավ 650849 փթի[20]։ Սակայն Կարսի մարզում և Նախիջևանի գավառում աղի հանույթը համարյա լճացում էր ապրում[21]։

Արևելյան Հայաստանում զարգանում էր սպիրտային խմիչքների՝ կոնյակի, օղու, ինչպես նաև գինու արտադրությունը։ Ռուս կապիտալիստ Ն. Լ. Շուստովը, տակավին 1865 թ. հիմք դնելով օղու և լիկյորների արտադրությանը, բաժանմունքներ ստեղծեց Վարշավայում, Սամարղանդում, Քիշինևում և այլ քաղաքներում, իսկ 1899 թ. Երևանում գնեց Թաիրովի կոնյակի ու գինու գործարանը և տեխնիկապես վերակառուցելով ու կատարելագործելով, նոր թափ հաղորդեց սպիրտային խմիչքների արտադրությանը։ Արդեն 1903 թ. նրա գործարանը տվեց 751 հազար աստիճան, այն դեպքում, երբ տեղական չորս ձեռնարկատերերի գործարանները միասին տվեցին 343 հազար աստիճան սպիրտ[22]։ 1900—1903 թթ. ընթացքում կոնյակի ու գինու գործարաններ կառուցեցին Ջելաբովը, Աբրամովը, Այդինովը, Գոլովովը և ուրիշներ, իսկ 1904 թ. վերսկսեց գործել նաև Աֆրիկովի ձեռնարկությունը, որը փակվել էր 1903 թ.։ Նրանք միաժամանակ կատարելագործում էին իրենց գործարանները։

---

19 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. 3, стр. 40.

20 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1904 г.», стр. 9. «Обзор Эриванской губернии за 1910 г.», стр. 12.

21 Տե՛ս *А. М. Марголиус*, Соленосные образования Карсской области и Эриванской губернии, Тифлис, 1909, стр. 57, 160, 167, 195; «Обзор Карсской области за 1910 г.», стр. 49.

22 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 124, ց. 1, գ. 11, թ. 9։

1902 թ. Սողոմոնովը հին սարքերը փոխարինեց նորերով, իսկ Շուստովն ավելացրեց սարքերի թիվը։ Հետագա տարիներին Ղամարլուում հիմնվեցին նաև «Արաքս», «Վստահություն» կոնյակի արտադրության ընկերությունները։ Միայն յոթ տարվա ընթացքում (1902—1909) Երևանի նահանգում կոնյակի գործարանների թիվը 2-ից հասավ 13-ի, իսկ արտադրությունը՝ 2833,7 հազարից 4776,3 հազար աստիճանի։ Վերելք էր ապրում նաև օղու և գինու, մասնավորապես քաղցրահամ գինիների արտադրությունը։ Բավական է նշել, որ 1902—1909 թթ. Երևանի նահանգում սպիրտի արտադրությունը 308,5 հազարից հասավ 12524,9 հազար աստիճանի, իսկ գինունը՝ 684,4 հազարից 1297,6 հազար դույլի[23]։

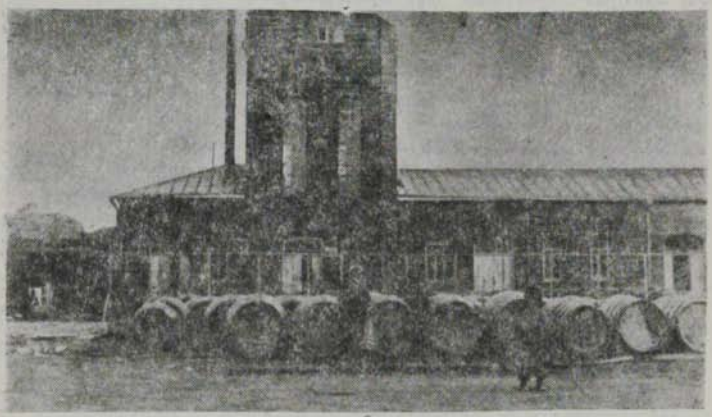

Շուստովի գինու և կոնյակի գործարանը Երևանում

Դարասկզբին արդեն կայունանում են խոշոր ձեռնարկությունները և համարյա ամենուրեք արտամղում մանրերին։ Միաժամանակ կատարվում է սպիրտային խմիչքների արտադրության տեղաբաշխման պրոցես. կոնյակի և օղու արտադրությունը կենտրոնանում է Երևանում, իսկ գինունը՝ գերազանցապես գավառներում։ 1910 թ. գինեգործության ամենախոշոր կենտրոնը համարվում էր Արտաշատ (Ղամարլու) գյուղը[24]։ Աճում էր նաև գարեջրի արտադրությունը, որի կենտրոններն էին Ալեքսանդրապոլն ու Կարսը։ Արևելյան Հայաստանը կոնյակի և օղու արտադրությամբ Անդրկովկասում առաջվա նման գրավում էր առաջին տեղը։ Հայկական օղին ու գինին իրացվում էին հիմնականում երկրամասում, իսկ կոնյակը արտահանվում էր Ռուսաստանի

---

23 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1902 и 1909 гг.»։ Մ. Հ. Ազոնց, նշված աշխ., էջ 209։

24 Տե՛ս «Краткий обзор коммерческой деятельности закавказской железной дороги за 1910 г.», стр. 127.

զանազան շրջանները։ Պետերբուրգում այն մրցում էր ֆրանսիական կոնյակի հետ և արտամղում նրան մայրաքաղաքի շուկայից[25]։

Արևելյան Հայաստանում զարգացավ նաև կաթնամշակությունը։ Լոռիում 14 տարվա ընթացքում (1894—1908) հիմնվեցին քսանից ավելի ձեռնարկություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը տարեկան միջին հաշվով արտադրում էր 29 հազար փութ պանիր։ Շնորհիվ անասնապահության և կաթնապրանքային տնտեսության զարգացման, ժամանակակիցները Լոռին անվանում էին «Հայկական Շվեյցարիա»[26]։ Կաթնամշակման ձեռնարկությունները բազմացան նաև Կարսի մարզում, ուր 1905—1910 թթ. դրանց թիվը 6-ից հասավ 24-ի, իսկ պանրի արտադրությունը՝ 2.730 փթից 13.664 փթի։ Բայց ձեռնարկությունների մեծ մասն առաջվա նման գտնվում էր օտարերկրացիների ձեռքում։ 1908 թ. դրանց 46,5%-ը պատկանում էր եվրոպացիներին, 31,5%-ը՝ ռուսներին, 5,4%-ը՝ հայերին, իսկ մնացածը՝ ուրիշներին[27]։

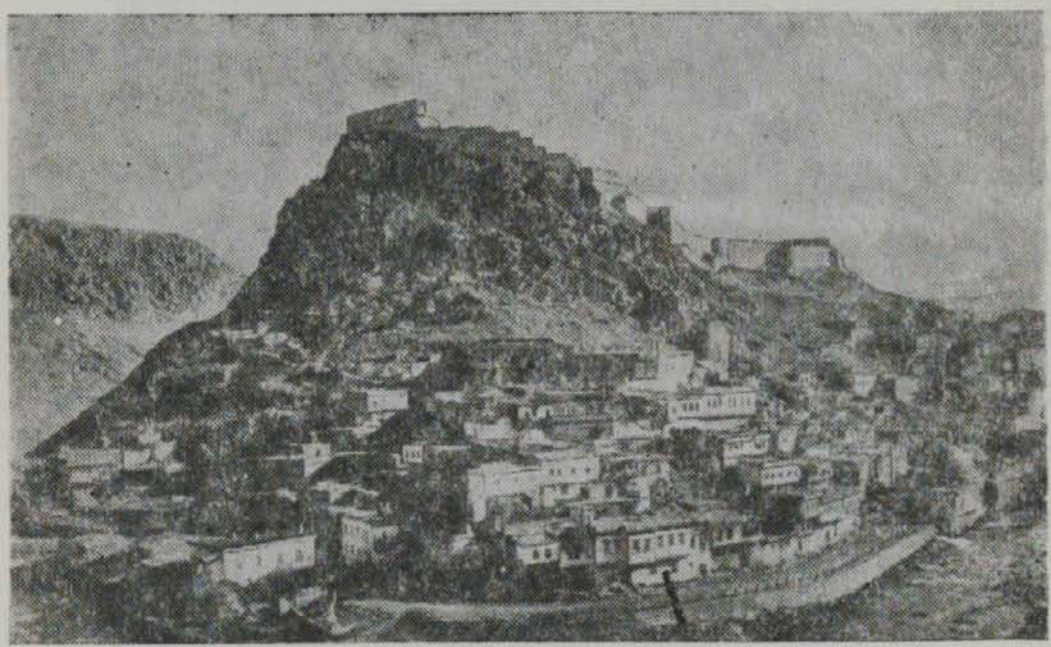

Կարս քաղաքի ընդհանուր տեսարանը

Կաթնամշակումը ծավալվեց նաև Նոր Բայազետի գավառում, հատկապես Ալեքսանդրովկա, Սեմյոնովկա, Շորժա և այլ գյուղերում։ «Պանրագործարանների և յուղագործարանների թիվը, որոնցում արդեն մտցված են կաթնային տնտեսության արդյունքների բարձր որակի պատրաստման եղանակներ, տարեցտարի աճում է»[28]։

---

25 Տե՛ս «Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае, служащих источником косвенных налогов и поступления акцизного по краю дохода за 1901 г.», Тифлис, 1902, стр. 164—165.

26 Տե՛ս «Գյուղատնտես», 1912, № 22, էջ 339։

27 Տե՛ս «Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев 15—24 ноября 1909 г. в Тифлисе. Доклады», Тифлис, 1911, стр. 330.

28 «Очерки Карсской области, экономические и хозяйственные нужды», вып. 1, Тифлис, 1912, стр. 26.

Ձեռնարկատերերը մշակում էին ոչ այնքան սեփական, որքան գնովի կաթը, որով նրանք ավելի էին շահագործում աշխատավոր գյուղացիներին և ստանում մեծ եկամուտներ։ Վ. Ի. Լենինը մատնանշում էր, որ կապիտալիստը «առայժմ ավելի ձեռնտու է համարում թողնել» անասունը «մանր արտադրողի խնամքին. թող նա «ջանասիրությամբ» ու «եռանդով» խնամի «իր» անասունը... թող իր վրա վերցնի կաթ տվող մեքենան խնամելու ամենածանր, ամենասև աշխատանքի գլխավոր բաժինը։ Կապիտալն ունի նորագույն բոլոր կատարելագործությունները և միջոցները ոչ միայն սերը կաթից անջատելու համար, այլև «սերն» այս «ջանասիրությունից» և կաթը չքավոր գյուղացիների երեխաներից անջատելու համար»[29]։ Լոռիում ձեռնարկատերերից հինգը մշակում էին սեփական, 16-ը՝ գնած, իսկ 12-ը՝ թե սեփական և թե գնած կաթը[30]։ Նրանք առաջվա նման պատրաստում էին տեղական, շվեյցարական ու հոլանդական պանրատեսակներ։ Ձեռնարկատերերը տեղականը իրացնում էին երկրամասում, իսկ շվեյցարական ու հոլանդական պանիրները՝ Եվրոպական Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոններում։

Բամբակի նախնական մշակման գործում Արևելյան Հայաստանում նույնպես նկատելի բարեփոխումներ են կատարվում. ավելի շատ են կիրառվում ներքին այրման շարժիչներ, շոգեմեքենաներ և հզոր մամլիչներ։ Բամբակի ակցիոներական ընկերության Եղիազարովի, Աֆրիկովի, Տիգրան Տեր-Մաթևոսյանի, Աթաբեկովի, Սարգիս Սիմոնյանի և այլ գործարաններ, որոնք հիմնված էին Երևանի, Էջմիածնի ու Սուրմալուի գավառների գյուղերում, յուրաքանչյուրը տարեկան հակավորում էր մինչև 60 հազ. փութ բամբակ։ Նախկինում փայտյա «չագրիխների» փոխարեն, որոնք բամբակը մաքրում էին սերմից, այժմ գործում են «մի քանի հարյուր ամերիկական մեքենա՝ Ջին և տասնյակ արդեն խոշոր, լիակատար սարքավորված բամբակազտիչ գործարաններ...»[31]։ Այդ գործարանների բանվորների մեծ մասն արդեն մշտական աշխատողներ էին. ձեռնարկատերերը ռուսներ, հայեր ու մասամբ ադրբեջանցիներ էին։ Սկզբնական մշակումից հետո բամբակի մանրաթելը, ինչպես առաջ, ուղարկվում էր ռուսական արդյունաբերական կենտրոնները։

Դարասկզբին լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին մետաքսագործության մեջ։ Գոյություն ունեցող սակավաթիվ գործարանների կողքին 900-ական թվականներին հիմնվում են մի շարք նորերը, որոնք, արտամղելով մանր ու միջին արտադրողներին, գերիշխող դիրք են գրավում։ 1902 թ. Օրդուբադի գավառամասում կար 7, իսկ 1908 թ. Շուշու գավառում՝ 10 մետաքսափաթաթման գործարան, որոնք գտնվում էին Շուշի, Օրդուբադ և Նախիջևան քաղաքներում, Վերին Ագուլիս, Ջանանաբ, Ներքին Ագուլիս, Վանանդ, Ղազանչի, Շուռուտ, Թափակերտ և մի շարք այլ գյուղերում։ Ամենուրեք ձեռքի դազգահները փոխարինվում էին մեքենաներով, որոնք ներմուծվում էին թե՛ Եվրոպական Ռուսաստանից և թե՛ արտասահմանից, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայից ու Իտալիայից։ 1900 թ. Երևանի նահանգապետը գրում էր, որ մետաքսագործությունը «տարեցտարի նշանակալիորեն առաջադիմում է։ Բոժոժների արագ արտա-

29 Վ. Ի. Լենին, *Երկ հ. 3, էջ 321։*

30 *Տե՛ս «Գյուղատնտես», 1910, 29, էջ 422։*

31 *Տե՛ս* «Весь Кавказ, промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья», составил и издал М. С. Шапсович, Баку, 1914. Приложение, стр. 127.

գրությունը հարկադրում է կառուցել մետաքսագործական նորանոր գործարաններ»[32], ի տարբերություն արդյունաբերության որոշ ճյուղերի, որտեղ գերիշխող դեր էին խաղում օտարերկրացի կամ ռուս կապիտալիստները, մետաքսագործությունը գտնվում էր բացառապես տեղացիների, հատկապես հայերի ձեռքին։ Ձեռնարկատերերից յուրաքանչյուրն ուներ 23—51 բանվոր, քացում էր 49—65 փութ մետաքս և տարեկան ստանում 10—14 հազար ռուբ-

Գորգագործուհին գորգագործական դազգահի առջև

լու եկամուտ[33]։ Եթե արդյունաբերության մյուս ճյուղերում գերակշռում էր տղամարդկանց, ապա մետաքսագործության մեջ՝ կանանց ու անչափահասների աշխատանքը։ Նախնական մշակումից հետո ձեռնարկատերերը մետաք-

32 «Обзор Эриванской губернии за 1900 г.», стр. 7.

33 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. 3, стр. 24.

սաթելն ուղարկում էին Մոսկվա, Լոձ, Վարշավա և երբեմն նաև Միլան ու Լիոն։

Զգալիորեն զարգանում է նաև գորգագործությունը։ Երևանի նահանգում 1902—1912 թթ. գորգագործական տնտեսությունների թիվը 583-ից հասնում է 6674-ի, իսկ արտադրած գորգերի արժեքը՝ 31.194 ռուբլուց 134.394 ռուբլու[34]։ Գորգագործների ճնշող մեծամասնությունն արդեն արտադրում էր ոչ թե սեփական կարիքների, այլ վաճառքի համար։ Բավական է նշել, որ Երևանի նահանգում 1902 թ. ուսումնասիրողների կողմից ընտրված 266 տնտեսություններից միայն վեցն էին գործում իրենց համար, իսկ մնացած 260-ը արտադրում էին վաճառելու նպատակով[35]։ Գնորդ-առևտրականները գորգագործ-տնայնագործներին պահելով կախվածության մեջ, երկրի մի շարք շրջաններում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի և Նոր Բայազետի գավառներում, դարձրել էին վարձու աշխատողներ և այդպիսով կազմակերպել ցրված մանուֆակտուրա։ Նրանք տալիս էին գործավորներին հումք, պատվիրում գորգերի չափերն ու նկարները, հետևում աշխատանքի ընթացքին և, վճարելով չնչին գումար, գնում արտադրանքը։ Որոշ տեղերում էլ (Նոր Բայազետում և Բասարգեչարում) գնորդ-առևտրականները կառուցել էին արհեստանոցներ և կազմակերպել կենտրոնացված մանուֆակտուրան[36]։ Նրանք հայկական գորգերը վաճառում էին Կովկասի զանազան քաղաքներում կամ արտահանում Ռուսաստան ու արտասահման, մասնավորապես Մարսել։ Միայն Նոր Բայազետի գավառում տարեկան գնում էին 15—17 հազար ռուբլու գորգ ու կարպետ և ուղարկում գերազանցապես Թիֆլիս։

Էական տեղաշարժեր կատարվեցին կաշեգործության մեջ։ Աչքի ընկան հատկապես Գաբրիելյանների ու Տեր-Սարգսյանի կաշեգործական գործարանները։ Գաբրիելյանները 1909 թ. Գերմանիայում ուսումնասիրեցին կաշեգործության առաջավոր եղանակները, նոր մեքենաներ ներդրեցին արտադրության մեջ և զգալի թափ հաղորդեցին կաշեգործության զարգացմանը։ Նրանց գործարանի արտադրանքը Կովկասի արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական հոբելյանական ցուցահանդեսներում արժանացավ ոսկե մեդալի, այնուհետև ուղարկվեց Ռուսաստանի ու արտասահմանի համապատասխան ցուցահանդեսները, նվաճեց ոսկե և արծաթե մեդալներ։ Արևելյան Հայաստանի կաշեգործական ձեռնարկությունների արտադրանքը վաճառքի էր ուղարկվում նաև Թիֆլիս, Քութայիս, Եկատերինոդար, Դոնի-Ռոստով և այլ քաղաքներ։

Դարասկզբին առաջադիմեց մետաղամշակման արդյունաբերությունը։ Դեռևս 1892 թ. հիմնված Տեր-Ավետիքյանի արհեստանոցը ժամանակի ընթացքում բարեկարգվելով ու ընդլայնվելով, 1905 թ. վերածվեց գործարանի։ Այն ուներ կաղապարման, կաթսայագործական, մեքենաշինական, փականագործական բաժիններ, որտեղ աշխատում էր ավելի քան 50 բանվոր։ 1905 թ. Հեքիմյան եղբայրները Ալեքսանդրապոլում հիմնեցին մետաղամշակման նոր արհեստանոց, որը կարճ ժամանակամիջոցում (1908) դարձավ կիսամեքենայացված գործարան։ Տեր-Ավետիքյանի և Հեքիմյանների գործարաններն ար-

---

34 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1902», Эривань, 1912, отд. IV, стр. 130, 134; «Обзор Эриванской губернии за 1912», стр. 13.

35 Տե՛ս «Кустарная промышленность на Кавказе», вып. II, Тифлис, 1903, стр. 125—126.

36 Տե՛ս «Մշակ», 1901, հոկտեմբերի 13 (№ 227)։

տագրում էին մեքենաների մասեր, ատամնավոր անիվներ, պոմպեր, բամբակասեղմիչ և խաղողաճզմիչ մամլակներ, օդնթորման սարքեր, մահճակալներ, գյուղատնտեսական զանազան գործիքներ և այլն[37]։

Արդյունաբերության նշված ճյուղերից բացի, դարասկզբին նկատելի տեղաշարժեր են կատարվում նաև մյուս ճյուղերում։ Երևանում աճում է բրնձամշակ արհեստանոցների թիվը, որոնց մեջ աչքի են ընկնում Աթաբեկյանի ու Ավետյանի ձեռնարկությունները, ստեղծվում են ու ընդարձակվում հանքային ջրերի, պահածոների, մրգերի չորացման, աղյուսի, գաչի ու կրի պատրաստ-

Կառքի արհեստանոց Երևանում

ման ձեռնարկությունները, հանդես են գալիս արհեստի ու արդյունաբերության նոր ճյուղեր (էլեկտրատեխնիկական, հեռախոսի, օպտիկայի, էլեկտրամեխանիկայի արհեստանոցներ, էլեկտրաաղացը, եվրոպական հագուստների դերձակարաններն՝ ու կոշկակարանոցները և այլն)[38]։ Ցնտեսական այս տեղաշարժերի հետևանքով ավելի էին քայքայվում ու արտամղվում միջնադարյան արհեստանոցները իրենց համքարական կազմակերպություններով։

Չնայած այդ ամենին, XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը դեռ թույլ էր զարգացած։ Խոշոր օջախներ առաջացան նրա առանձին ճյուղերում միայն, իսկ ընդհանուր առմամբ տիրապետում էր մանր ու միջին արտադրությունը։ Կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման հետևանքով, երկրի արդյունաբերության որոշ ճյուղեր դեռ մնում էին տնային արդյունագործության մակարդակի վրա։

37 Տե՛ս ՍՍՀ պատմության պետական թանգարան, նոր դարի պատմության բաժնի ֆոնդ № 949։
38 Տե՛ս Գ. Ե. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 96։

* * *

Լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ։ XIX դարի վերջերից առաջադիմած բամբակագործությունը դարասկզբին շարունակում էր զարգանալ և ավելի ու ավելի ներքաշվել շուկայական հարաբերությունների մեջ։ 1900—1911 թթ. բամբակի ցանքատարածությունները 15 հազար դեսյատինից հասան 36 հազար դեսյատինի, իսկ հավաքած բերքը՝ 382 հազ. փթից՝ 650 հազար փթի[39]։ Գյուղացիները աճեցնում էին բամբակենու բարձրորակ ու բերքատու ամերիկյան տեսակը, որի շնորհիվ տեղական ցածրորակ «Կարակոզ» տեսակը արագորեն արտամղվեց։ 1908 թ. Երևանի նահանգում ամերիկյան տեսակն արդեն կազմում էր բամբակենու 85—90 տոկոսը։

Չնայած դրան, XX դարի սկզբին Անդրկովկասի բամբակի արտադրության գլխավոր կենտրոնը Արևելյան Հայաստանից տեղափոխվում է Ադրբեջան։ Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ադրբեջանում բամբակի մշակությամբ սկսեցին զբաղվել գերազանցապես կալվածատերերը կամ խոշոր վարձակալները, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանում նրա մշակությամբ շարունակում էին զբաղվել առավելապես մանր գյուղացիական տնտեսությունները[40]։

Արևելյան Հայաստանում նույնպես որոշ կալվածատերեր զբաղվում էին բամբակի մշակությամբ։ Անգամ դրամատերերից ոմանք այդ նպատակով հողամասեր գնեցին և բնակեցրին հողազուրկ գյուղացիներով։ Օրինակ, հայտնի կապիտալիստներ Մանթաշևն ու Արամյանցը Լոռիում 1909 թ. ստեղծեցին իրենց անունը կրող «Մանթաշևն» և «Արամաշևն» գյուղերը։ Կապիտալիստական խոշոր տնտեսություններ կազմակերպելու նպատակով գեներալ Կախանովին ու Շան-Գիրեյին տրվեցին ընդարձակ հողամասեր։ Սակայն այդ կալվածատերերը, դրամատերերն ու վարձակալները նախ փորքաթիվ էին, երկրորդ՝ իրենց տնտեսությունը վարում էին կապալային եղանակներով, ցանում էին ոչ միայն բամբակ, այլև գյուղատնտեսական այլ կուլտուրաներ։ Այսպես, Շան-Գիրեյը «Կիր» հողամասը վարձակալությամբ էր տալիս սակավահող ու հողազուրկ գյուղացիներին, ստանալով բերքի կեսը, իսկ Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևի ժառանգները գեներալ Կախանովից գնելով «Արաղդայան» տափաստանը, վարձակալությամբ էին տալիս կարիքավոր գյուղացիներին, ստանալով բերքի $^1/_3$-ը։ 1909 թ. ցարական պաշտոնյաներից մեկը, ուսումնասիրելով այդ կալվածքների վիճակը, գրում էր, թե արքունիքը սխալվել է, տալով դրանք նշված անձանց, քանի որ նրանք ստեղծել են ոչ թե խոշոր կապիտալիստական բամբակագործական տնտեսություն, այլ շահագործում են գյուղացիներին այնպիսի ձևով, ինչպես չէին շահագործվում անգամ «Ռուսաստանի ճորտատիրական իրավունքի ժամանակ... կոռապարտ գյուղացիները»[41]։

Դարասկզբին վերելք է ապրում խաղողագործությունը։ 1900—1910 թթ. խաղողի այգիների տարածությունները 8507 դեսյատինից հասան 9742 դես-

---

39 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1900 г.», стр. 2; *С. Н. Тимофеев*, Статистика хлопководства в Закавказском крае за 1909—1911 гг., Тифлис, 1912, стр. 4.

40 Տե՛ս *П. Петрович*, Хлопководство в Закавказье, Тифлис, 1912, стр. 45, 49.

41 Տե՛ս «Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века», Ереван, 1951, стр. 15.

յատինի, իսկ բերքը՝ 2664,6 հազ. փթից՝ 4759 հազ. փթի[42]։ Խաղողագործության հիմնական շրջանները Երևանի և Էջմիածնի գավառներն էին, բայց այն զգալիորեն տարածված էր նաև երկրի այլ վայրերում։ Խաղողն իրացնում էին հիմնականում Արևելյան Հայաստանի սպիրտային խմիչքներ արտադրողները։

Աճեց նաև պտուղների ու բանջարաբոստանային կուլտուրաների արտադրությունը։ 1906 թ. Երևանի նահանգապետը գրում էր, որ նահանգում այգիների ու պարտեզների տարածությունը 1905 թ. համեմատությամբ ընդարձակվել է 16%-ով, խաղողի բերքը աճել է 54%-ով, իսկ մրգերինը՝ համարյա 40%-ով[43]։ Այգեգործությունը լայն տարածում է ստանում հատկապես Երևանում, Վաղարշապատում, Աշտարակում, Ղամարլուում, Փարպիում, Իգդիրում, ինչպես նաև Արարատյան դաշտի մի շարք այլ գյուղերում, իսկ բանջարաբոստանային կուլտուրաների արտադրությունը, Արարատյան դաշտից բացի, նաև՝ Կարսի մարզում, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի գավառներում և այլուր։ Արևելյան Հայաստանի մրգերն ու բանջարաբոստանային կուլտուրաներն իրացվում էին երկրի ներսում, իսկ ճանապարհների բարեկարգումից, հատկապես երկաթուղիների կառուցումից հետո արտահանվում էին նաև հարևան երկրները, անգամ Եվրոպական Ռուսաստանի մի շարք նահանգներ։ Հռչակված էին Երևանի և Օրդուբադի դեղձն ու ծիրանը, Էջմիածնի ձմերուկը, սեխը, դդումն ու սոխը, Ալեքսանդրապոլի գազարն ու կաղամբը, Նոր Բայազետի կարտոֆիլը, Կարսի կանաչատեսակները և այլն։ XIX դարի վերջից սկսվեց պոմիդորի մշակումը, որից պատրաստում էին մածուկ և մեծ մասն ուղարկում վաճառքի։

Առաջադիմում է նաև ծխախոտագործությունը։ Ծխախոտը մշակում էին ոչ այնքան սեփական կարիքների, որքան շուկայի համար։ Նոր հողեր են հատկացվում ծխախոտին, բարելավվում են նրա մշակման եղանակները և բարձրացվում բերքատվությունը։ Միայն 1900—1906 թթ. ընթացքում ծխախոտի պլանտացիաները 192 դեսյատինից հասնում են 240 դեսյատինի, իսկ արտադրությունը՝ 6585 փթից 11660 փթի[44]։ Ծխախոտագործության հիմնական կենտրոններն էին Երևանի ու Սուրմալուի գավառները, ինչպես նաև Շարուր-Դարալագյազի ու Նախիջևանի որոշ վայրեր։ Բայց ծխախոտը դեռ ցածրորակ էր, իրացվում էր գերազանցապես երկրի ներսում։ Անդրկովկասում ծխախոտի արտադրությամբ Արևելյան Հայաստանը զբաղվում էր վերջին տեղը։

XX դարի սկզբին շերամապահությունն ավելի ու ավելի է ընդունում ապրանքային բնույթ։ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառում 1902 թ. արտադրվում է 4300 փութ, իսկ 1909 թ.՝ 4990 փութ բոժոժ[45]։ Նրա արտադրության գլխավոր կենտրոնները, ինչպես առաջ, Նախիջևանի ու Շուշիի գավառներն էին, սակայն որոշ նշանակություն են ստանում նաև Երևանի, Էջմիածնի ու Շարուր-Դարալագյազի գավառները, որտեղ մի շարք գյուղերի բնակիչներ ևս սկսում են զբաղվել շերամապահությամբ[46]։ Գյուղացիները բոժոժը վաճա-

---

42 Տե՛ս Մ. Հ. Ադոնց, նշված աշխ., էջ 166։

43 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1906 г.», Эривань, 1907, стр. 5.

44 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1900 г.», стр. 4—5; «Обзор Эриванской губернии за 1906 г.», стр. 7.

45 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1909 г.», стр. 9; «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. III, стр. 22.

46 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 39։

ռում են շրջիկ վաճառականներին, որոնք վերավաճառում էին դրանք մետաքսամշակման ձեռնարկություններին ու նրանց գործակալներին կամ ուղղակի արտահանում Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոնները։

Արևելյան Հայաստանի հացահատիկային տնտեսությունն առաջադիմում էր հատկապես Կարսի մարզում, Ալեքսանդրապոլի ու մասամբ Նոր Բայազետի գավառներում։ Բավական է նշել, որ Կարսի մարզում 1900 թ. 5259 հազար փթի դիմաց 1910 թ. հավաքվել էր 7116 հազար փութ հացահատիկ։ Եթե 1900 թ. բնակչության մեկ շնչին ընկնում էր 18,8 փութ, ապա 1910 թ.՝ 19,3 փութ հացահատիկ[47]։ Սակայն երկրի ցածրադիր շրջաններում հացահատիկային տնտեսությունը շարունակում էր նվազել։ Երևանի նահանգում (ներառյալ նաև նրա հացառատ Ալեքսանդրապոլի գավառը) ցորենի ու գարու արտադրությունը 1902 թ. կազմել էր 13.653.622 փութ, իսկ 1910 թ.՝ 12.008.416 փութ[48]։ Հացահատիկային տնտեսության կրճատումը պայմանավորված էր ռուսական հացի ներմուծումով և Հայաստանում շահաբեր տեխնիկական կուլտուրաների տարածումով։ Յուրաքանչյուր տարի Հայաստանը Ռուսաստանից 2—3 միլ. փութ հացահատիկ էր ստանում։ Այնուամենայնիվ բնակչությանն անհրաժեշտ հացահատիկի մեծ մասը դեռ արտադրվում էր տեղում։

Ներքաշվելով շուկայական հարաբերությունների մեջ, Արևելյան Հայաստանի հացահատիկը XX դարի սկզբին դառնում է վաճառքի հիմնական առարկաներից մեկը։ Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառներն իրենց հացահատիկն ուղարկում էին վաճառքի Երևանի նահանգի հացասակավ շրջանները։ Միայն 1903 թ. Կարսի մարզից Երևանի նահանգ ներմուծվեց 334 հազար փութ հացահատիկ[49]։ Հետագա տարիներին, երբ ավարտվեց Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա և Ալեքսանդրապոլ—Կարս—Սարիղամիշ երկաթուղիների կառուցումը, Կարսի հացահատիկի արտահանումը Երևանի նահանգի ցածրադիր շրջանները ավելի մեծացավ։ Միաժամանակ աճեց Ալեքսանդրապոլի հացահատիկի արտահանումը, 1903 թ. հասնելով 55 հազար փթի։ 1904 թ. «Մշակը» գրում էր. «Ահա երկու տարի է, որ նկատվում է մի հետաքրքիր երևույթ։ Երևանը Շիրակից է սկսում գնել իր ուտելու հացը, որովհետև ինքն այլևս հացահատիկներ չէ ցանում, այլ բամբակ, որն ավելի ձեռնտու է և շահաբեր»[50]։

Արևելյան Հայաստանում բնակչությունը շարունակում էր զբաղվել նաև բրնձի արտադրությամբ։ Երևանի նահանգում 1904 թ. հավաքվել էր 840.903 փութ բրինձ[51]։ Բրինձն արտադրվում էր գլխավորապես Երևանի ու Շարուր-Դարալագյազի գավառներում՝ հիմնականում մանր գյուղացիական տնտեսությունների կողմից։ Այն իրացվում էր գերազանցապես երկրի ներսում, արտահանվելով Ալեքսանդրապոլ ու Կարս, իսկ հաճախ ուղարկվում էր նաև Վրաստան ու Ադրբեջան, նույնիսկ Պարսկաստան ու Թուրքիա։

---

47 Տե՛ս А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920), Ереван, 1959, стр. 188.

48 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. II, вед. № 15; «Обзор Эриванской губерни за 1910 г.», стр. 3.

49 Տե՛ս «Краткий обзор... за 1904 г.», Тифлис, 1906, стр. 34—39, 46—48.

50 «Մշակ», 1904, նոյեմբերի 18 (№ 253)։

51 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1904 г.», вед. № 1.

ցուղատու բույսերի՝ գերչակի, քունջութի, վուշի, կանեփի ցանքատարածությունները և արտադրությունը, XX դարի սկզբին ցարիզմի հարկային քաղաքականության և Բաքվի նավթի ներթափանցման հետևանքով, շարունակում էին կրճատվել։ Սակայն կտավատի արտադրությունն աճում էր և ընդունում ապրանքային բնույթ, կենտրոնանալով գերազանցապես Ալեքսանդրապոլի գավառում։ Բավական է նշել, որ 1912 թ. Երևանի նահանգում նրա ցանքատարածությունները կազմում էին 2868 դես., որից 2168 դես. գտնվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառում[52]։

Դարասկզբին անասնապահությունը նույնպես զարգանում է։ Երևանի նահանգում 1901—1910 թթ. խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 446 հազարից հասնում է 464 հազարի, մանր եղջերավոր անասուններինը՝ 730

Տափանում

հազարից՝ 821 հազարի, իսկ ձիերինը՝ 38 հազարից 42 հազարի[53]։ Անասունների գլխաքանակն աճում էր նաև Կարսի մարզում, որը թեև տարածությամբ ու բնակչությամբ փոքր էր Երևանի նահանգից, բայց անասնապահության ցուցանիշներով գրեթե հասնում էր նրան (1900 թ. մարզն ուներ 1.090 հազար գլուխ անասուն)։ Առավելապես աճում էր խոշոր մթերատու անասունների քանակը։ Այսպես, Ալեքսանդրապոլի գավառում 1890-ական թվականների սկզբներին խոշոր եղջերավոր անասունները կազմում էին բոլոր անասունների 31,1%-ը, իսկ մանր եղջերավոր անասունները՝ 63,1%-ը, մինչդեռ 1910 թ. առաջիններն արդեն կազմում էին 41,1%-ը, իսկ երկրորդները՝ 50,6%-ը[54]։ Այդ փոփոխությունները արդյունք էին այն բանի, որ անասնապահությունը դառնում էր ինտենսիվ և ավելի ու ավելի ներքաշվում շուկայական հարաբերությունների ոլորտը։

Առևտրային անասնապահության բնագավառում լուրջ դեր էր խաղում գյուղական բուրժուազիան, որը 1907 թ. Կարսի մարզից արտահանեց մոտ 35 հազար ոչխար ու այծ, իսկ Նոր Բայազետի ու Ալեքսանդրապոլի գավառներից՝

---

52 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914», отд. III, стр. 8.

53 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1901 г.», вед. № 1; «Обзор Эриванской губернии за 1910 г.», вед. № 3.

54 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 5116, թ. 35։

25-ական հազար անասուն[55]։ Գյուղական բուրժուազիան զբաղվում էր նաև անասնապահական մթերքների վաճառքով, իրացնելով դրանք ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս։ 1905 թ. Կարսի, Մեծ Ղարաքիլիսայի ու Ալեքսանդրապոլի կայարաններից արտահանվեց շուրջ 15 հազար փութ բուրդ և անգորական այծի մազ։

Արևելյան Հայաստանում զարգացավ նաև մեղվաբուծությունը։ Հայերը մեղվաբուծությամբ զբաղվել են դեռ վաղ անցյալում։ 1894 թ. Լոռիում առաջին անգամ մուտք գործեցին Դադան-բլատտի կամ շրջանակավոր արկղաձև փեթակները և կարճ ժամանակում տարածվեցին համարյա ամբողջ երկրում։ Միայն ութ տարվա ընթացքում (1902—1910) շրջանակավոր փեթակների թիվը Երևանի նահանգում 530-ից հասավ 5964-ի[56]։ Այդպիսի արագ զարգացումը պայմանավորված էր նոր փեթակների հարմարավետությամբ ու եկամտաբերությամբ։ Եթե հին փեթակը տալիս էր մինչև 12, ապա նորը՝ 60 գրվանքա մեղր[57]։ Կանոնավոր մեղվաբուծությունը զարգացավ հատկապես Ալեքսանդրապոլի գավառում, ուր գտնվում էր 1910 թ. Երևանի նահանգի բոլոր 5964 շրջանակավոր փեթակներից 3917-ը։ Համարյա ամենուրեք մեղվաբուծությունն ընդունել էր ապրանքային բնույթ։ 1910 թ. «Գյուղատնտեսի» թղթակիցը հաղորդում էր. «Այժմ մեղվապահությունը Լոռում արդյունաբերական բնավորություն է ստացել... կան... բավականաչափ մարդիկ, որոնք հատկապես դրանով են պարապում»[58]։ Երևանի նահանգը մեղվաբուծությամբ Անդրկովկասում գրավում էր առաջին տեղը։

Արևելյան Հայաստանի գյուղատնտեսությունը շարունակում էր զարգանալ անհամաչափ։ Համառուսական շուկայի պահանջներով՝ նրա որոշ ճյուղեր ավելի շատ էին ներքաշվում ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը, քան մյուսները։ Հացահատիկային տնտեսությունն ապրանքային բնույթ էր ստացել 10—15, անասնապահությունը՝ 50—60, խաղողագործությունը՝ 80, բամբակագործությունը՝ 92%-ով։

Ապրանքային արտադրության վերելքն ընթանում էր աշխատանքի հասարակական և երկրագործական բաժանման խորացումով։ Գնալով աբդյունաբերությունն ավելի էր անջատվում գյուղատնտեսությունից և կենտրոնանում քաղաքներում, իսկ երկրի առանձին շրջաններ՝ համաձայն իրենց բնակլիմայական պայմանների, մասնագիտանում էին գյուղատնտեսական այս կամ այն բնագավառում։ Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի ու Նոր Բայազետի գավառները, Լոռիի գավառամասը, ինչպես և մասամբ Զանգեզուրի ու Ղազախի գավառները դառնում են հացահատիկային տնտեսության ու անասնապահության հիմնական օջախներ, իսկ Արարատյան դաշտը՝ խաղողի և այլ պտուղների, բամբակի, բրնձի և բանջարաբոստանային կուլտուրաների արտադրության կենտրոններ։

Ապրանքային արտադրության վերելքն ընթանում էր նոր հողերի յուրացումով և հատկապես ոռոգման սիստեմի ընդարձակումով։ XIX դարի վերջին

---

55 Տե՛ս «Труды первого кавказского съезда сельских хозяев...», стр. 351; ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 4993, թթ. 33—34։

56 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», отд. III, стр. 28.

57 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г.», отд. IV, стр. 10.

1 գրվանքան=է մոտ 400 գրամի։

58 «Գյուղատնտես», 1910, № 2, էջ 23։

Արևելյան Հայաստանում կառուցվեցին Խան-Աղովի, Շան-Գիրեյի ու գեներալ Կախանովի նշանավոր ջրանցքները, որոնց երկարությունը հասնում էր տասնյակ կիլոմետրերի, իսկ XX դարի սկզբին՝ մի քանի փոքր ջրանցքներ ու ջրհան կայաններ։ Սրանց մի մասը գտնվում էր Շարուրի, իսկ մյուսը՝ Ղամարլուի տեղամասերում։ 1913 թ. Երևանի նահանգի ջրարբի վարելահողերը կազմում էին 204368, իսկ մարգագետինները՝ 9627 դես., որոնք մեծ մասամբ ընկած էին Էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի և Նախիջևանի գավառներում[59]։

Ապրանքային արտադրության վերելքի հետ միասին տեղի էր ունենում նաև գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործում։ Հատկապես դարասկզբին գյուղական բուրժուազիան համարյա ամենուրեք սկսեց կիրառել եվրոպական գութաններ, հնձիչներ, քամհարներ, փոցխեր, ֆուրգոններ և այլն։ Միայն 1904—1910 թթ. ընթացքում Կարսի մարզում ֆուրգոնների թիվը 2087-ից հասավ 4145-ի, սայլերինը՝ 2595-ից 5127-ի, հնձիչներինը՝ 150-ից 412-ի, իսկ քամհարներինը՝ 420-ից 1395-ի։ Տափաններ ու ցանիչ մեքենաներ 1904 թ. բոլորովին չկային, իսկ 1910 թ. հաշվվում էին 324 տափաններ, իսկ ցանիչ մեքենաներ՝ 27 հատ[60]։ 1911 թ. Արևելյան Հայաստանում՝ Մանթաշևի կալվածքում (Լոռի) առաջին անգամ սկսեց աշխատել տրակտորը[61]։ Այդ արդեն կարևոր երևույթ էր։

* * *

Ապրանքային արտադրության վերելքը խորացրեց գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը։ Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի և Ղազախի գավառներում 1907 թ. ուսումնասիրված 42767 տնտեսություններից կամ 198.372 շնչից սննդի կարիք ունեցողները կազմում էին 81.774, սերմի կարիք ունեցողները՝ 79.012, իսկ ապահովվածները՝ 37.586 շունչ[62]։ Եթե առաջին խումբը չքավորներ էին, երկրորդը՝ միջակներ և երրորդը՝ ունևորներ, ապա գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը տոկոսային հարաբերությամբ մոտավորապես կարտահայտվի հետևյալ կերպ. չքավորներ՝ 41,3, միջակներ՝ 39,8, ունևորներ՝ 18,9%։ Այդ հաշվումները կատարված են պաշտոնական տեղեկությունների հիման վրա։ Կասկածից վեր է, որ չքավորների տոկոսը իրականում ավելի մեծ էր։ Երկրի ցածրադիր շրջաններում, ուր ապրանքային տնտեսությունը համեմատաբար զարգացած էր, գյուղացիության սոցիալական շերտավորումն ավելի ուժեղ էր արտահայտվում։

Շնորհիվ գյուղացիության շերտավորման խորացման, կապիտալիստական հարաբերությունները լայն զարգացում էին ստանում։ Գյուղական բուրժուազիան տնտեսության համարյա բոլոր ճյուղերում ավելի հաճախ է կիրառում վարձու աշխատանք։ Բամբակագործության բնագավառում կուլակները վարձում էին մեծ թվով բատրակներ, որոնք գալիս էին Երևանի նահանգի լեռնային գյուղերից, Կարսի մարզից, Պարսկաստանից ու Թուրքիայից։ 1909 թ. մի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Բամբակի շրջանները սպասարկվում են աշխատող ձեռքերով Երևանի, Էջմիածնի ու Նոր Բայազետի գավառների լեռնա-

59 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 133, ց. 1, մաս. 5, գ. 4993, թ. 1 և 8։

60 Տե՛ս «Обзор Карсской области за 1903», Карс, 1904, вед. № 3; «Обзор Карсской области за 1910», стр. 24, вед. № 13.

61 Տե՛ս «Весь Кавказ», стр. 128.

62 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 3, գ. 2291։

յին գոտիներից։ Աշնանը հենց որ ավարտվում են գյուղատնտեսական աշխատանքները, այդ վայրերի բնակիչները, ամբողջ խմբերով ուղղվում են դեպի Երևանի նահանգի ցածրադիր շրջանները, որ աշխատեն հատկապես բամբակի պլանտացիաներում և մնում են մինչև բերքի հավաքման ավարտումը»[63]։

Գյուղական բուրժուազիան բատրակներին վճարում էր բնավճարով (հավաքած բերքի $^1/_8$-ից—$^1/_{11}$-ը) և դրամով (հավաքած 1 փթին 70—75 կոպ.՝ եթե բատրակը ապրում էր իր ծախսերով, իսկ եթե սնվում էր տիրոջ հաշվին, ապա 25—40 կոպ)[64]։ Բատրակներից շատ-շատերը ծանր աշխատանքի հետևանքով հիվանդանում էին, «սառը հողի գիրկը նետվում. գիշերը անկողին չեն ունենում, սնունդը վատ, առատորեն ուտում են զանազան վնասակար պտուղներ»[65]։

Վարձու աշխատանքն զգալիորեն տարածված էր նաև խաղողագործական, հացահատիկային ու անասնապահական տնտեսություններում։ Աշխատավարձն անհամեմատ ցածր էր անասնապահության մեջ։ Լոռում ձեռնարկատիրոջ հովիվը 1900 թ. տարեկան ստանում էր 80 ռուբ., իսկ նրա կովկիթ կինը՝ ամսական 1,5 ռուբ., կամ օրական 5 կոպեկ[66]։ Պաշտոնական տվյալներով միայն Երևանի նահանգի ներսում ամեն տարի արտագնացության էին դիմում ավելի քան 17 հազ. մարդ և տեղավորվում ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում[67]։ Տղամարդկանց հետ միասին գնում էին նաև կանայք ու անչափահասները։ Նրանք անասելի շահագործման էին ենթարկվում կալվածատերերի ու կուլակների կողմից։ Օգտվելով այն բանից, որ կառավարությունը դեռ չէր սահմանել բատրակների շահագործման որոշակի նորմեր, գյուղական բուրժուազիան կամայականություններ ու բռնություններ էր գործադրում։ Չնայած, դարասկզբին հեղափոխական շարժումների ազդեցության տակ, կայսրության ինչպես բազմաթիվ այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում, բարձրացավ բատրակների աշխատավարձը և 1900—1911 թթ. տղամարդու աշխատավարձը տարեկան 36 ռուբլուց հասավ 75,6 ռուբլու, կնոջը՝ 20 ռուբլուց՝ 61,2 ռուբլու, իսկ պատանունը՝ 15 ռուբլուց՝ 32,5 ռուբլու[68], սակայն դրա հետ միասին աճեցին նաև գյուղատնտեսական մթերքների գները։ Այսպես, 1905—1913 թթ. էջմիածնի գավառում 1 փութ ցորենի գինը 1 ռուբ. 20 կոպ.-ից հասավ 1 ռուբ. 46 կոպ.-ի, գարու գինը՝ 75 կոպ.-ից 95 կոպ.-ի, բրնձինը՝ 2 ռուբ. 20 կոպ. մինչև 2 ռուբ. 95 կոպ. և այլն[69]։ Այդպիսով գյուղական պրոլետարիատը շարունակում էր մնալ աղքատության ու թշվառության մեջ։

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիները երկրի ներսում չգտնելով աշխատանք կամ չկարողանալով ապրել ցածր աշխատավարձով, հաճախ դիմում

---

63 Տե՛ս «Труды съезда хлопководов в гор. Тифлисе 1—6 ноября 1912 г.», т. II, ч. II, Тифлис, 1914, стр. 76.

64 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 398, ց. 75, գ. 420, թ. 12։

65 «Մշակ», 1911, մարտի 25 (№ 63)։

66 Տե՛ս «Кавказское сельское хозяйство», 1902, № 417.

67 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1913 г.», Эривань, 1914, стр. 16.

68 Տե՛ս «Сельское хозяйство и аграрные отношения», т. 4, сост. проф. П. В. Гугушвили, Тбилиси, 1955, стр. 452—453.

69 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии за 1905 г.», стр. 4; «Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье в 1913 г.», Тифлис, 1914, стр. 81.

էին արտագնացություն։ Միայն Երևանի նահանգից յուրաքանչյուր տարի գնում էր 20.000—30.000 մարդ։ Նրանք մեկնում էին Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, Հյուսիսային Կովկաս, Եվրոպական Ռուսաստան, Միջին Ասիա, Հեռավոր Արևելք, նաև արտասահման՝ Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ամերիկա։ Մեկնում էին «իրենց ընտանիքները մինչև գարուն մի կերպ կերակրելու համար»[70]։

Արտագնացների մեծ մասը երկրի լեռնային շրջաններից էին, մասնավորապես Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղազախի, Զանգեզուրի գավառներից ու Կարսի մարզից։

1910 թ. Խարկովից հաղորդում էին. «Ոչ մի տարի այնպես չէր լցվել տեղս հայ պանդուխտներով, ինչպես այս տարի... քաղաքումս էլի նկատելի են խումբ-խումբ անգործ հայեր, որոնք... հոժար են ամսական 10 ռուբլով ծառայելու, որպեսզի գոնե... մի ճանապարհածախս ունենան հայրենիք վերադառնալու, բայց, դժբախտաբար, հենց այդ... ծառայությունն է, որ չը կա»[71]։

Հայ պանդուխտների մի մասը մնում էր այս կամ այն քաղաքում և համալրում արդյունաբերական պրոլետարիատի շարքերը, բայց մյուսները վերադառնում էին գյուղ՝ հաճախ հյուծված, «դեղնած, նիհարած և զանազան վարակիչ հիվանդություններով ծանրաբեռնված...»[72]։ Այդուհանդերձ նրանք շփվում էին առաջավոր պրոլետարիատի հետ, ներքաշվում դասակարգային պայքարի մեջ և մասնակցում հեղափոխական շարժումներին։

3. ՑԱՐԻԶՄԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում ագրարային հարցը ավելի սուր բնույթ էր ընդունել։ Պետությունը, կալվածատերերը և հոգևոր հաստատություններն առաջվա նման տիրում էին երկրի հողային ամբողջ տարածությանը, իսկ գյուղացիները չունեին կամ համարյա չունեին սեփական հող։ Ֆեոդալական այդ վերնաշերտերն իրենց հողային հարստության միայն մի մասն էին տվել գյուղացիներին իբրև հողաբաժին, իսկ մյուս մասը պահել էին իրենց ձեռքում, որ շահագործեն շինականներին նաև կապալային եղանակներով կամ օգտագործեն այլ նպատակներով։ 1894 թ. տվյալներով, Արևելյան Հայաստանում (բացառությամբ Կարսի մարզի, որի մասին տեղեկություններ չկան), հաշվվում էր 4.311.733 դես. պետական ու կալվածատիրական հող, որից 2.871.406 դես. (66,4%) գտնվում էր ցարական արքունիքի ու կալվածատերերի, իսկ 1.440.327 դես. (33,6%-ը)՝ գյուղացիության ձեռքին[73]։ Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, որտեղ գերիշխում էր խոշոր կալվածատիրական հողատիրությունը (ազնվականական ամեն մի ընտանիք ուներ միջին հաշվով մոտ 2.300 դես.), Արևելյան Հայաստանում գերիշխում էր մանր կալվածատիրական հողատիրությունը։ Եթե Եվրոպական Ռուսաստանում յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն ուներ միջին հաշվով

---

70 «Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье в 1913 г.», Тифлис, 1914, стр. 23.

71 «Մշակ», 1910, մայիսի 21 (№ 108)։

72 «Մշակ», 1900, փետրվարի 9 (№ 25)։

73 Տե՛ս «Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края», Тифлис, 1899, стр. III—VII, 87, 101.